

РАДЕ ВУКОВИЋ

КПЈ И РАЗВИТАК ПРОСВЕТЕ И ШКОЛСТВА НА ПОДРУЧЈУ СРБИЈЕ У ВРЕМЕ НОР-а И РЕВОЛУЦИЈЕ (1941—1945)

Комунистичка партија Југославије је већ на првим својим конгресима, одржаним 1919. и 1920. године, у основне задатке своје политике у области просвете и школства истакла следеће захтеве:

— обавезно, бесплатно школовање деце оба пола до навршене 14. године, а издржавање и школовање и у вишим школама сиромашне деце способне за даље школовање;

— световност школе и научност наставе, школе без бога и религије;

— омогућавање деци да се свестрано, хармонично развијају у духовном и у физичком погледу и припремају за учешће у процесу производње.¹

У основи, са тим и таквим гледањима на питање просвете и школства КПЈ је пошла у устанак 1941. године. Зато прве устаничке пушке које су на позив Партије испале 7. јула у Белој Цркви, у Западној Србији, као и све оне које су плануле или ће ускоро планути у свим крајевима Југославије, биле су не само објава рата окупатору и његовим сателитима, већ и њиховој мрачњачкој идеологији, њиховој просвети и школству. Те прве устаничке пушке биле су и зов у борбу за једну другу, нову, народну, социјалистичку школу, за један другачији систем васпитања и образовања и читаву просветну политику.

У току ослободилачког рата, колико су и како су то дозвољавали ратни услови, КПЈ се залагала и борила за ту и такву просвету и школство, који ће своју конкретизацију добити у документима Просветног одсека Извршног одбора АВНОЈ-а 1942. и Извршног комитета ослобођења Југославије и његовог Просветног повереништва 1944. године.² Они ће у току рата и револуције у појединим крајевима Југославије бити остваривани како и колико су то допуштали услови борбе. Од тога није могло бити изузетака ни када је реч о просвети и школству у току

рата у Србији, на њеним ослобођеним и полуослобођеним територијама.

I

С обзиром на географски положај и економско-стратепијски значај Србије, кроз коју је све освајаче водио пут на блиски исток, и који је требало по сваку цену осигурати; уз то, да је у Србији поред окупатора постојало и неколико домаћих квислинга, који су имали и своје војне формације, почев од пољске страже Милана Недића, четника Косте Пећанца и Драже Михаиловића, до тзв. добровољачких одреда познатог фашистичког вође Димитрије фотића, и то да су све те формације од првог дана устанка, повеле борбу против НОП и партизанских одреда у Србији, ситуација у овом крају Југославије била је изузетно тешка. Рад на просвети, бар за прве две године, морао је бити сведен на извесне форме илегалног рада и оног рада који се и на овом пољу одвијао у партизанским јединицама. Слободних територија скоро да није ни било, а уколико их је и било, биле су кратког века тако да на њима није било могуће организовати шири, значајнији и интензивнији рад.

Колико је КПЈ, која је руководила устанком, чинила да се и у тако тешким условима рад и у просвети организује, сведоче хроничари овог периода НОБ на слободним територијама у Србији.

Хроничар Другог шумедијског партизанског одреда саопштава да су половином септембра 1941, неколико дана после ослобођења Раче Крагујевачке, у данима тзв. Рачанске републике, формирано НОО не само у Рачи, већ и у свим околним селима на територији Јасенице. „Одбори су“, сведочи он, „решавали и школске проблеме, као и све оно што по осећању грађана представља њихову колективну бригу. Месни одбор у Рачи, на пример, одлучио је на једној од својих првих седница да оспособи школу за рад у новој години. Било је то на самом почетку школске године, па су се школа и њени проблеми нашли на дневном реду састанака одбора и у Вишевцу, као и у другим селима . . . Многи одбори су организовали кречење школских зграда и предузимали мере да школе на ослобођеној територији раде без застоја“.³

Међутим, прва непријатељска офанзива, која је ускоро уследила, онемогућила је да се те мере спроведу у живот.

О раду на просвети и школству у ужичком крају 1941, а посебно у данима Ужичке републике, којих је било 67, није остало много писаних документа. Али хроничари Ужичке републике и њени сведоци оставили су низ сведочанстава која говоре о корацима који су тих дана и на овој слободној територији предузимани.

„У селима и у мањим местима“, сведоче они, „народноослободилачки одбори старали су се о поновном отварању школа и о обезбеђивању бар најминималнијих услова за њихов рад.

Основне школе радиле су свуда где су то ратне прилике дозвољавале. Средње школе нису могле, у овом времену, да отпочну рад... У Ужицу, због честих бомбардовања, основна школа је радила са честим прекидима... Са просветним радницима у Ужицу су вршене припреме за штампање једног буквара“.⁴

Ту, у слободном Ужицу, одлуком ЦК КПЈ новембра 1941. именован је и Главни народноослободилачки одбор Србије, као највиши орган борбеног јединства народа и врховни орган народне власти Србије. Два члана Одбора, Јован Поповић и Митра Митровић, били су задужени за питања просвете и школства.⁵

Сличне акције у погледу припрема за почетак рада основних школа, како саопштавају хроничари НОР-а, предузимају 1941. године и НОО у Крупњу, Чачку, Кучеву... И сви они издају наредбе МНОО да организују кречење школских зграда и врше друге припреме.⁶

Као што је познато, 1942. година је била за НОП у Србији изузетно тешка и критична. Зато није ни било могуће предузимати никакве значајније акције од стране НОО на обнови и раду школа и организовању осталих облика просветног рада.

Под јесен, а посебно у току зиме 1943. и с пролећа 1944, на ослобођеној територији Санцака почиње организован рад на пољу просвете. Поред већег броја зборова и конференција, оснивају се „аналфабетски течајеви у свим местима где је било некога ко је био у стању њима да руководи... У фебруару (1944. — Р. В.) су прорадиле и 4 основне школе... За учитеље и предаваче на аналфабетским течајевима постављана су и лица са неколико разреда неке средње школе... За потребе школа и аналфабетских течајева организована је радионица за израду таблица, великих табли, писаљки, креде, рачунаљки и слова-рица“.⁷

На ослобођеној територији Санцака, јуна 1944. године, штампан је *Наставни план и програм за народне школе са практичним упутствима за наставнике*“.⁸

Средином 1943. године на југу Србије, уз распламсавање НОП-а и ширења слободне територије, стварају се услови и за плански, организован рад и на подручју просвете и школства.⁹

Иначе, у свим крајевима Србије, свуда где су то дозвољавале прилике, одмах по ослобођењу појединих места или крајева, обнављан је рад основних школа. А било је срезова у којима су школе извесно време радиле и на окупираној територији, али под руководством НОП-а.

Још пре дефинитивног ослобођења нишког округа, како се каже у једном званичном акту, „срески и окружни НОО приликом протеривања непријатеља из појединих крајева, одмах су оживљавали рад у основним школама, запошљавајући учитеље, баке виших разреда гимназије и учитељских школа... Тако су поједине школе, мада неке и кратко време, радиле и за време окупације, под руководством НОП-а. Такве су биле неке школе у срезovima: алексиначком, бањском, моравском, а у мањем обиму и у срезovima: заплањском, сврљишском и нишком“.¹⁰

Првих дана октобра 1944. СНОО Ниш доставља акт свим општинским и месним НОО и наређује, пошто су, како се ту каже, настали дани када основне школе треба да почну да раде, да у најкраћем времену припреме школске зграде за редован рад; да их окрече и, ако је потребно, да изврше и мање оправке. Уз то да известе има ли у селу учитеља и колико, да ли су избеглице из Ниша или из других места; да у списак унесу и пензионисане учитеље који се осећају способним за рад. На крају се додаје да је „похађање школе обавезно и дужност је сваког бачког родитеља да своје дете без икаквог изговора шаље редовно у школу“.¹¹

На првим седницама СНОО у ослобођеним и полуослобођеним подручјима Србије, као што је био случај и са СНОО за срез тимочки, на седници одржаној 25. септембра 1944, нашло се на дневном реду и питање просвете. Том приликом чланови СНОО обавештени су и о одсецима који се оснивају и при НОО, по препоруци ГНОО Србије. Један од њих је и одсек за просвету.¹²

II

Ослобођење Београда, 20. октобра 1944, имало је огроман значај не само војно-политички, већ и економски, културни и просветни за читаву земљу. Београд је тих дана постао центар нове Југославије. „У град је стигао Врховни штаб НОВ и ПОЈ, Председништво АВНОЈ-а, Национални комитет ослобођења Југославије, затим руководства политичких организација: ЦК КПЈ, ЦК СКОЈ-а, Главни одбор АФЖ-а и други. Из Београда је развијена најшира акција за учвршћење и доградњу мреже апарата народне власти у новоослобођеним крајевима“.¹³

Били су то они дани када су се још водиле жилаве борбе против окупатора и домаћих издајника на домак самог Београда.

Одмах по доласку ГНОО Србије у Београд, почели су да раде и његови одсеци, међу којима се налазио и одсек за просвету на челу са Митром Митровић. Зато је секретар ГНОО Србије на заседању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, која је одржана у Београду од 9. до 12. новембра 1944, међу чијим се делегатима налазило и 49 просветних радника, у извештају могао да саопшти да „није протекао ни месец дана од ослобођења појединих крајева Србије, а у њима су прорадиле не само основне већ и средње школе“, и да „ГНОО Србије није ни у току рата ни једног момента заборављао на подмладак“.¹⁴

Иначе, у те новембарске дане још су се водиле борбе у два округа на територији Србије.

Добро су познати злочини које су окупатори заједно са домаћим издајницима починили широм наше земље. Они нису штедели ни просветне институције, школе, библиотеке и остале просветне установе. Поред многих школских зграда у унутра-

шњости Србије, попут оних у округу нишком,¹⁵ који у том погледу није никакав изузетак, нису боље прошле ни просветне установе и највише просветне и научне институције у Београду, заједно са његовим Универзитетом.¹⁶ Иначе, школе су најчешће претваране у касарне, магацине, коњушнице и болнице, тако да је, на пример у Београду, највећи број био скоро неупотребљив.

Ако се, поред свега онога што је окупатор са домаћим издајницима чинио и учинио у настојању да по сваку цену школу претвори у оруђе фашистичке политике и тврђаву у борби против НОП и КПЈ, подсети и на наслеђе које је оставила преаприлска Југославија, не само у погледу аналфабетизма, већ и у погледу развијености школске мреже и осталих просветних установа, онда није тешко претпоставити пред каквим и коликим се проблемима и задацима нашло Повереништво за просвету Србије, које је формирано непосредно после заседања Антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије, 9. до 12. новембра. И не само оно већ и сви остали органи за просвету на подручју Србије. Требало је што пре и што ефикасније пружити помоћ и школама и НОО у решавању свих питања пред којима су се тих дана налазили, почев од питања кадрова, школског простора, опреме, организовања аналфабетских течајева и организовања наставе, све до израде нових планова, програма, уџбеника и приручника. Другим речима, требало је у датим условима што доследније спровести у живот основне смернице просветне политике Партије, које су још у току рата прокламоване на Другом заседању АВНОЈ-а.

Уредбом о организацији просветне службе у Србији, у Повереништву односно Министарству просвете Србије постојала су пет одељења: 1. Опште одељење, које има пет одсека; 2. Одељење за основну наставу, које има три одсека; 3. Одељење за средњу наставу, такође са три одсека; 4. Одељење за науку, уметност и културу, које има пет одсека, и 5. Персонално одељење.¹⁷ Крајем марта 1945, њима ће се придодати још једна организациона јединица — Наставни савет.

С обзиром да је у Упутству Националног комитета ослобођења Југославије о организацији просвете, поред осталог, остављена могућност да се при земаљским већима у одељењима за просвету „може по потреби остварити још саветодавни орган који ће конференцијама и студијама и предлозима помоћи решавању практичних питања“,¹⁸ у Повереништву за просвету Србије пришло се формирању овог новог тела, које ће, како је речено у уредби о његовом раду, „проучавати и припремати предлоге и нацрте за реорганизацију школа у Србији, израђивати наставне планове, програме, методска упутства, дисциплинска правила, упутства за рад школских библиотека, спремати школске уџбенике, бринути се о просветној штампи“.

Уредбом је било предвиђено да ће „чланови Наставног савета, који истовремено треба да су стручњаци за поједине предмете, обилазећи као инструктори школе, упознавати како се

поједини предмети предају саветовати се са наставницима своје струке, користећи њихова искуства и своја запажања“.

Тако широко консултовање просветних радника од стране чланова Наставног савета требало је да допринесе, како је речено, „избегавању застареле праксе да се важније одлуке доносе, „одозго“ и да ће овако све важније одлуке потицати „одоздо“, тако да ће предлози и мишљења које буде давао Наставни савет „бити одраз истинских народних потреба, сасвим у духу новог демократског и слободарског покрета“¹⁹ и представљати одлучан корак ка све широј и потпунијој демократизацији просвете и школства.

III

Формирање Повереништва просвете Србије и његових одељења било је још један подстрек за брже, одлучније и смелије ширење мреже школа и решавање школског простора. Највећи број школа у Србији почело је рад последња три месеца 1944. и првих дана 1945. године.

Под крај децембра 1944. ОНОО округа крушевачког у извештају, који доставља Одељењу за основну наставу Повереништва, наводи да у округу већ ради 475 одељења и да „дима изгледа да се отворе у јануару и фебруару“ још 12 одељења.²⁰

Крајем јануара 1945. у округу зајечарском, поред 215 основних школа са 499 одељења и 17709 ученика, већ су биле проградиле и 4 гимназије и једна учитељска школа. О томе како су, где и под каквим условима почињале да раде неке школе у овом округу, који није био никакав изузетак, већ скоро правило, сведочи пример Зајечара у коме је приликом бомбардовања града изгорела зграда основне школе. „Али“, како пише историчар НОБ овог краја, „није сметало учитељима да врло брзо прикупе школску децу и отпочну наставу. Наставу су обављали у приватним зградама, а неки учитељи претварали су и своје домове у учионице... Наставници гимназије су заједно са школском децом крчили учионице, рибали патос, брисали и намештали прозоре, уносили клупе и школоки намештај“.²¹

До фебруара 1945, како извештава ОНОО округа ваљевског, у овом округу већ је радило 118 основних школа са 326 одељења. Од средњих школа ради Гимназија у Обреновцу од 27. децембра 1944, као и две грађанске школе, на Убу од октобра а у Мионици од децембра 1944. године. Гимназија у Ваљеву почеће, како се у овом извештају каже, половином фебруара 1945. године.²²

У округу ужичком до марта 1945. већ је радило 258 одељења основних школа, а у марту почеће да раде: Гимназија, Учитељска школа и грађанске школе у Пожеги и Бајиној Башти.²³

И поред тога што су школске зграде у Београду биле скоро све претворене у касарне, магацине и болнице, највећи број

них је већ јануара 1945. почео да ради, као и неке гимназије. Почетком априла 1945. почео је и рад на Београдском универзитету.²⁴

Један од округа у Србији, који је ослобођен тек у другој половини јануара 1945, био је новопазарски. Колике и какве је напоре чинила народна власт и учинила на развијању просвете и школства да још у ратним данима прораде основне школе и у овом крају Србије, сведочи извештај Просветног одељења ОНОО од 23. априла 1945. године:

„На територији овог округа (6 срезова) било је пре рата 93 школе а сада имамо 138 отворених школа које раде са 205 одељења.

Стање школских зграда: пре рата имали смо сталних школских зграда 64 и привремених 29, свега 93. У току овог рата порушено је сталних школских зграда 52, а привремених 17, свега 69. . . Стављено је у задатак среским и општинским одборима да обнове школске зграде до 10. марта 1945. године. У том међувремену оспособљено је 14 сталних и оправљено 87 приватних кућа које су коришћене као привремене школске зграде“.²⁵

Према подацима до 5. априла 1945. године, којима је располагало Министарство просвете Србије, од 2635 основних школа са 6558 одељења, није радило свега 238 школа са 790 одељења.²⁶ Тако је, и поред свих последица које је оставио рат, тих дана на подручју Србије радило скоро 90 одсто свих основних школа. Тај број се из дана у дан мењао, све већи број школа почињао да ради, а све мање било оних које нису могле још да почну рад.

У току децембра 1944. и јануара 1945. године почео је рад у многим средњим, учитељским и грађанским школама.

У 6 учитељских школа које су радиле у унутрашњости Србије било је уписано 1059 ученика. У њима су били отворени и посебни течајеви са 622 ученика.²⁷

У 49 потпуних и непотпуних гимназија у унутрашњости Србије било је уписано 6878 ученика, а у 26 грађанских школа 3963 ученика. При једном броју ових школа били су отворени течајеви за прерасле ученике.²⁸

Треба бар узгред подсетити и на још неке врсте школа које су у овом периоду отворене у Београду, али и у унутрашњости.

Одељење за основну наставу Повереништва просвете Србије, крајем фебруара 1945, доноси одлуку о отварању „државне основне школе за Словенце у Београду чија ће деца пратити наставу на словеначком језику“. У одлуци се, поред осталог, Просветном одељењу Извршног НОО за град Београд „ставља у дужност да нађе зграду за ову школу у којој би било најмање четири учионице и по могућству да зграда буде у центру града, пошто школу треба да похађају деца из свих крајева Београда“.²⁹

Тих дана Повереништво просвете АСНОС-а решава да се „одобри поновно отварање чехословачке основне школе и више

народне Масарикове школе у Београду, чији је рад био прекинут од стране окупатора“.³⁰

Док су још трајале ратне операције у западним крајевима земље, у Србији почиње отварање децјих забавишта,³¹ одељења за децу која су на лечењу у Нишкој Бањи,³² школа и домова за васпитање млађих малолетника и за глуву децу.³³ Повереништво просвете Србије фебруара 1945. одобрава да се при основној школи „Цар Урош“ у Београду, која је до рата била вежбаоница Мушке учитељске школе, отворе „течајеви за стране језике“, но с тим да се „не може одобрити течај језика било које фашистичке земље“.³⁴

IV

На позив омладине нове отечествено-фронтовске Бугарске Георги Димитрова, јануара 1945. године, око 12.000 наше сиромашне деце која су страдала у току рата, остала без родитеља и крова над главом, нашла су се у Бугарској и тамо у посебним домовима остала пола године. Била су то деца разних узраста, од оне дорасле за обданиште до оне која су била дорасла за пети разред гимназије. За њих су, поред основних школа и предшколских установа, биле отворене и три гимназије, по једна у Пловдиву, Бургасу и у Руси. У гимназији у Пловдиву било је 250 ученика са 4 наставника, у Бургасу 230 ученика са 5 наставника, а у Руси 300 ученика са 6 наставника. Настава се у овим школама редовно изводила, а са наставницима, којих је било, заједно са васпитачима и пионирским руководиоцем, неколико стотина, одржаване су стручне конференције.³⁵

За наше ученике и школе у Бугарској Миодраг В. Матић, руководилац свих наших домова у Бугарској, Милан Јањушевић и Миодраг Никодијевић израдили су прву нашу *Чиганску за југословенску децу у Бугарској*, која је и по концепцији и садржајима и решењима која су дата да би могла задовољити најнужније потребе ученика разних узраста и степена образовања, у нашој уџбеничкој литератури припада посебно место.³⁶

V

Доношење нових наставних планова и програма не само за основне школе већ и за аналфабетске течајеве представљало је приоритетни задатак коме је требало приступити после формирања Повереништва за просвету. Зато под крај децембра 1944, Повереништво доставља окружним НОО *Скраћени наставни програм за четвороразредну основну школу* и то један за ученике „који ће у шестомесечном течају завршити своје основно образовање“, пошто у току рата нису имали прилике да посећују школу, и други, такође скраћени за четвороразредну школу који би ученици „који су, иако с прекидима радили, прелазили редовно у старији разред“.

За полазнике четворомесечних течајева програмом су били предвиђени следећи предмети: српски језик, земљопис, историја, настава природе и рачун а за четвороразредну основну школу, поред ових од којих су неки у називу нешто допуњени, као на пример: привреда и природа, рачун са геометријом, унети су и нови: настава певања и телесне вежбе.

На крају је дато неколико општих и дидактичко-методских напомена, које су у оним данима добро дошле наставницима.³⁷

Упоредо са овим скраћеним, у Повереништву се интензивно ради и на другом, новом наставном плану и програму за основне школе са методским упутствима за обраду појединих предмета, у којима је посебна пажња била посвећена настави историје и обради историје НОБ. Средином маја 1945. и он је био готов.³⁸

Упоредо са радом на доношењу скраћеног наставног програма за основну школу, у Повереништву просвете ради се и на доношењу *Наставног плана и програма за алфабетске течајеве*, који су, како је речено у Упутству Националног комитета ослобођења Југославије о организацији просвете, постали „најважнија грана просветне делатности“.³⁹ Зато свега после три дана од достављања ОНОО *Скраћеног програма за основне школе*, Повереништво шаље и *План и програм за алфабетске течајеве*. У пропратном делу Програма било је поред осталог речено да течајевима треба да буду обухваћена „сва неписмена мушка и женска лица од 14 до 30 година, па чак и до 40 година старости, као и сва деца дорасла за школу где се за сада не могу отворити школе“.⁴⁰

Према подацима којима је располагало Министарство просвете, средином априла 1945. године у Србији је било отворено око 1.000 алфабетских течајева са око 30.000 полазника.

Поред алфабетских течајева, ради просвећивања жена у Министарству просвете се ради и на отварању домаћичких течајева. До средине априла 1945. домаћички течајеви су били почели да раде у Лесковцу, Власотинцу, Рајцу, Кубишници, Шапцу, Александровцу, Београду и другим местима у Србији.⁴¹

Већ средином јануара 1945, да би наставницима скренуло пажњу на неке најбитније измене дотадашњег програма за гимназије, које је требало одмах извршити, Повереништво за просвету, његово Одељење за средњу наставу доставља свим директорима одлуку у којој се каже да се укидају веронаука, немачки и италијански језик у свим разредима, а да се уводи руски језик у све разреде почев од III разреда. Други живи језик, како се каже, биће француски или енглески, с тим што ће се енглески учити у оним школама где има стручног наставника за тај предмет. Латински језик учиће се од VI разреда.

„Из историје опште, као и националне, док се не добије скраћени програм“, „каже се у овој одлуци, „предаваће се о најважнијим моментима из народноослободилачке борбе“.

На крају се додаје: „Сва деца без обзира на националност имају право уписа у све школе, ако испуњавају остале прописе“.⁴²

Тако су, тренутно, била скинута с дневног реда и најакутнија питања наставног плана и програма за гимназије.

VI

Упоредо са радом на изради нових наставних планова и програма, у Повереништву просвете ради се и на припремању и издавању и нових уџбеника. У том циљу биле су формиране две комисије, једна којој је било стављено у задатак да изврши преглед свих до тада издатих уџбеника, и друга, која је имала да ради на изради нових уџбеника.

На предлог Комисије за израду уџбеника, Повереништво је формирало тимове од по неколико најпознатијих учитеља да на томе раде. Захваљујући таквој организацији и неуморном раду једног од тих тимова, уз помоћ и ангажовање Генералштаба ЈА, могао се већ марта 1945., док се још води рат на тлу наше земље, издати *Буквар и читанка за народне школе и неписмене одрасле* у 100.000 примерака. А скоро непосредно после појаве овог *Буквара и читанке*, у издању Пропагандног одељења Врховног штаба НОВ и ПОЈ, у Београду излази и *Буквар за аналфабетске течајеве у Народноослободилачкој војсци*, који је добро дошао и за рад на аналфабетским течајевима који су масовно отворани при основним школама. И не само при њима.⁴³

Тих дана, 12. марта 1945, одобрен је за штампу и *Уџбеник за руски језик*, који ће представљати и први нови средњошколски уџбеник штампан после ослобођења Србије у Београду.⁴⁴

У те дане пада и појава прве свеске *Педагошке библиотеке* у којој ће само за прве две године, 1945. и 1946, бити објављено двадесет педагошких дела, међу којима ће, поред неколико практичних приручника за наставнике, бити и нека дела педагошких класика.⁴⁵ Библиотека ће не само у стручном и научном, већ и у идејно-политичком погледу представљати значајан прилог читавој борби за научност наставе и даљу демократизацију школства. Она ће стизати у готово све крајеве ослобођене земље.

С обзиром на ситуацију у којој се од првог дана нашло Повереништво сада већ Министарство просвете Србије, посебно у погледу што ефикаснијег пружања помоћи наставницима и школама, као и ради што бржег и потпунијег информисања, ускоро после формирања Наставног савета, крајем марта 1945, почео је рад на припремама за издавање *Просветног прегледа*, органа Министарства. Припреме нису дуго трајале.

„Било је то оног дана 1945. године“, саопштавају његови историчари, „када је Генералштаб Југословенске народне армије у свом извештају саопштавао да су наше трупе извршиле дубоке продоре у позадину непријатеља... продрле у град Ви-

ровитицу, где воде жестоке уличне борбе... ослободиле Нову Градишску и наставиле напредовање и гоњење непријатеља према Новској... ослободиле Босанску Градишску... и јака и солидно утврђена непријатељска упоришта Острожац и Гњиловац“.⁴⁶

Тога дана, 24. априла 1945. године, у ослобођеном Београду појавио се први број *Просветног прегледа*, органа Министарства просвете који и данас излази.

Прва два броја листа, онај од 24. априла и онај од 16. маја, који је угледао светло дана сутрадан после потписивања капитулације Трећег Рајха и његових сателита, представљају у ствари два његова ратна броја, јер је и овај друти већ био одштампан, док је рат још трајао.

На страницама ова два ратна броја *Просветног прегледа* објављени су бројни прилози о најактуелнијим питањима пред којима се у тим данима налазила просвета у Србији, а и знатно шире, почев од питања кадрова, демократизацији школства, патриотизма кроз наставу историје НОБ и о пионирској и омладинској организацији, до бројних информација о стању просвете и школства у осталим федералним јединицама.

VII

Питање наставничког кадра било је у тим данима, такође, једно од врло актуелних које није трпело одлагање.

С обзиром на препоруку Националног комитета ослобођења Југославије и ситуацију коју је наметнуо рат, да се са посебном пажњом приступи питању наставника и њиховом образовању путем сталних недељних стручних састанака и систематских течајева, али и превапитању старог кадра, које треба да се врши на посебним течајевима,⁴⁷ Повереништво просвете Србије, у заједници са Окружним НОО Београда, организује у Београду већ првих дана 1945. године неколико таквих течајева.

У заједници са Универзитетом, Повереништво организује двомесечне курсеве за четири групе наставника руског језика, који су одржани у фебруару и марту, а првих дана априла обављени су и испити. На њима је оспособљено 80 наставника да са успехом предају овај предмет који се први пут уводи у наставне програме школа.⁴⁸

У исто време у Београду је организован и педагошки течај за средњошколске наставнике. На њему су држана предавања из психологије и методике појединих предмета. У плану је било предвиђено и неколико предавања из НОБ, социологије и филозофије. Слични течајеви, како је речено, чим се створе услови, одржаће се и у унутрашњости.⁴⁹

С обзиром на то да је у тим првим данима и месецима после ослобођења највећег дела Србије, предавање историје представљало посебан проблем за многе наставнике, поред упут-

става која су дата од стране Повереништва у првим актима, по свим окрузима били су организовани течајеви и семинари за наставнике историје.

За наставнике из Београда и београдског округа био је, такође, организован течај који је посећивало преко 200 наставника. На течају је обрађено 13 тема, међу којима су, поред осталих, биле најбројније о НОБ и развоју устанка у појединим крајевима Југославије. О развоју устанка у сваком крају било је посвећено по једно предавање.⁵⁰

Пред крај марта 1945. године Одељење за основну наставу Повереништва за просвету даје сагласност на предлог Просветног одељења Извршног НОО Београда да се организује посебан течај за учитеље у Београду, на коме се међу 16 тема налазе и ове: Главни задаци данашњег учитељства; Кратак осврт на развитак НОП-а; Учитељ у НОП-у; Тековине НОБ-е; Демократска Федеративна Југославија; Национално питање; Васпитна улога НОБ-е и друге.⁵¹

Тих дана дневна и ликовна ратна штампа биле су пуне информација о одржавању конференција, курсева и семинара просветних радника у среским и окружним местима на територији ослобођене Србије. О њима је реч и у бројним званичним извештајима просветних одељења ОНОО.

На тим конференцијама и зборовима, како се каже, расправљана су, углавном, следећа питања: НОП и народна власт; Национално питање и равноправност народа Југославије; Одлуке Првог и Другог заседања АВНОЈ-а; Прва скупштина Србије; Нови наставни план и програм; Опште народно просвећивање и алфабетски течајеви.⁵²

Фебруара 1945. године у Србији је почело формирање синдикалних организација просветних радника које су развијале врло жив, не само уско синдикални, већ и стручни и идејно-политички рад. На дневном реду највећег броја синдикалних подружница, скоро редовно, налазила су се и питања народне власти, федералног уређења Југославије, народноослободилачког покрета, учешћа просветних радника у НОП-у и бројна друга, у оне дане врло актуелна питања.

Према подацима који су у стручној штампи објављени до средине априла 1945. године биле су организоване подружнице учитеља у срезovima: тимочком, млавском, ражањском, масурничком, копаоничком, качерском, рачанском, ариљском, крајинском, подунавском, борском, јастребачком. Биле су формиране подружнице и при гимназијама у Алексинцу, Књажевцу Врњачкој Бањи, Петровцу на Млави, Чачку, Смедеревској Паланци, Пироту, Бору, Прокупљу и другим.⁵³

У Београду је 15. априла 1945. одржана и прва конференција делегата средњих школа ослобођене Србије на којој су, како је то записао њен хроничар, „први пут у историји наше средње школе ученици пред својим наставницима и највишим просветним руководиоцима у земљи слободно и отворено износили своја запажања... Они су заузимали оправдан критички став

према погрешкама ученика и према несналажњу извесног дела наставничког кадра у новим приликама“.⁵⁴

Разговор вођен на овом скупу младих, ставови и резолуција, донета на њему, представљали су значајан допринос борби за демократизацију школе, уношење новог духа у њен живот и односе између ученика и наставника, као необично значајног фактора за успех у раду на васпитању и образовању младих у духу тековина народноослободилачке борбе.

VIII

Оних дана априла 1945, када је Генералштаб наше армије обавештавао о борбама код Илирске Бистрице и њеном заузимању, о уништавању немачких и четничких јединица и о успешним борбама на правцу према Трсту и Ријеци, у Министарству просвете Србије, 27. и 28. априла, одржана је прва конференција окружних просветних референата.

У току дводневног рада конференције, којој су поред просветних референата из свих округа, присуствовали начелници свих одељења Министарства, чланови Наставног савета и шефови свих служби са помоћником министра, налазила су се у оним данима најактуелнија питања просвете и школства у Србији: питање школских зграда, намештаја, уџбеника и учила, наставничког кадра; питање односа наставника према народној власти; питања историјске и верске наставе; односа наставника и Уједињеног савеза антифашистичке омладине, школских ђачких и пионирских организација; питање наставничких конференција, школских инструктора, народног просвећивања и многа друга како је то записао хроничар овог првог скупа руководилаца просвете на подручју ослобођене Србије.

После исцрпних извештаја, које су о ситуацији у окрузима поднели просветни референти и дискусије, донети су закључци чији би се основни смисао могао изразити речима које је на крају упутио учесницима помоћник министра др Коста Грубачић:

„Слободан сам замолити вас, другови и другарице, да по одласку у своје крајеве користите искуства са ове конференције, да заведете ударнички рад, да у свим поступцима имате као мерило интересе народноослободилачке борбе, што ће користити обнови и изградњи наше напађене земље и њене просвете“.⁵⁵

У овом ратном периоду у Министарству просвете Србије започети су и многи други послови и вођене бројне акције у читавом ресору просвете, не само у Београду, које ће бити настављене, а многе и доведене до краја првих дана и месеци после ослобођења земље, онако како је то било прокламовано на заседању АВНОЈ-а још у току рата, онако како су то изискивали интереси даље демократизације, не само просвете и школства, већ и читавог живота у заједници равноправних народа и народности Југославије. Тако се на овом подручју наше земље у току рата радило и борило за остваривање политике КПЈ у области про-

свете и школства и стицала драгоцена искуства за још одлучније кораке које ће предузети после коначног ослобођења Југославије.

НАПОМЕНЕ

¹ Историјски архив Комунистичке партије Југославије, Т. II Београд 1920, стр. 16, 36.

² Упутство наставницима-цама за рад у основним народним школама, Нацрт Декларације о народној власти и Упутство Националног комитета ослобођења Југославије о организацији просвете од 13. маја 1944. (Прво и друго заседање АВНОЈ-а, Стварност, Загреб, 1963, стр. 95—97, 243 и 244—248).

³ Вита Цветковић: Извештај пише ко преживи, Хроника о Другом шумадијском одреду, Нолит, Београд, 1960, стр. 192, 282.

⁴ Н. Љубичић, Ј. Поповић, М. Ковачевић, М. Радовановић-Фарбин: Ужице 1941. Војно дело, Београд, 1961, стр. 374.

⁵ Исто извор, стр. 333.

⁶ Дивна Мирковић: Уџбеници и друга литература за васпитање и образовање у току НОБ и социјалистичке револуције, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1982, стр. 13.

⁷ Мирко Буковић: Санџак у НОБ, Нолит, Београд, 1964, стр. 471.

⁸ Исти извор, стр. 516.

⁹ О просвети и школству на ослобојеној територији југа Србије, реч је у реферату који овом скупу подноси Драгутин Гроздановић.

¹⁰ Архив Србије: Министарство просвете — Одељење за основну наставу 1945, фасцикла 1—32—45.

¹¹ Докуменат у Историјском архиву среза Ниш, арх. бр. 2^а.

¹² Слободан Босиљчић: Источна Србија у НОБ, Нолит-Просвета, Београд, 1963, стр. 243—245.

¹³ Јован Марјановић: Београд у НОБ, Нолит—Просвета, 1964, стр. 342.

¹⁴ Петар Стамболић: Изградња и задаци НОБ-е у Србији, у књизи: Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије, Београд јануара 1945, стр. 193.

¹⁵ У овом округу у току рата биле су потпуно уништене школске зграде у Рујишту, Вукањи, Кулини, Лоћики, Манојловцу и Перошу (Извештај ОНОО Просветно одељење Ниш од 28. II 1945. — Архив Србије, Повереништво Србије Одељење за основну наставу, фас. 1—32—45.

¹⁶ Репарациона комисија при Влади ФНРЈ: Људске и материјалне жртве Југославије у ратном периоду 1941—1945, стр. 43—44.

¹⁷ Председништво АСНОС-а Повереништво за просвету, бр. 206 од 24. I 1945. Заступник Повереника за просвету Србије Павле Савић, Издање Просветног одељења НОО Лесковац. У документацији Драг. Гроздановића.

¹⁸ Прво и Друго заседање АВНОЈ-а, 1963, стр. 245.

¹⁹ Просветни преглед, 24. IV 1945, бр. 1, стр. 7.

²⁰ Архив Србије: Повереништво просвете Одељење за основну наставу, 1945, фас. 1—45.

²¹ Слободан Босиљчић: Наведено дело, стр. 273.

²² Архив Србије: Министарство просвете Одељење за основну наставу, 1945, фас. 3—332—45.

²³ Архив Србије: Министарство просвете Одељење за основну наставу, 1945, фас. 2—150—45.

²⁴ Јован Марјановић: Наведено дело, стр. 353.

²⁵ Архив Србије: Министарство просвете Опште одељење, 1945, фас. 3—227—45.

- ²⁶ Архив Србије: Министарство просвете Одељење за основну наставу, 1945, фас. 2—67—45.
- ²⁷ Просветни преглед, 24. IV 1945, бр. 1, стр. 7.
- ²⁸ Исти извор, стр. 7.
- ²⁹ Архив Србије: Министарство просвете Одељење за основну наставу, 1945, фас. 1—350—45.
- ³⁰ Архив Србије: Министарство просвете Одељење за основну наставу, 1945, фас. 2—112—45.
- ³¹ Архив Србије: Повереништво просвете Одељење за основну наставу, 1945, фас. 3—332—45; фас. 2—124—45; фас. 2—65—45.
- ³² Архив Србије: Повереништво просвете Одељење за основну наставу, 1945, фас. 2—71—45.
- ³³ Исти извор, фас. 3—156—45.
- ³⁴ Исти извор, фас. 1—350—45.
- ³⁵ Просветни преглед, 24. IV 1945, бр. 1, стр. 2.
- ³⁶ Рад. В. Теодосић: Читанка за југословенску децу у Бугарској, Просветни преглед, 4. VII 1945, бр. 5, стр. 4.
- ³⁷ Датиран у Београду 27. децембра 1944. У потпису: Повереник за просвету Митра Митровић, Умножено на гештетнеру. У документацији писца.
- ³⁸ Просветни преглед, 16. V 1945, бр. 2, стр. 8.
- ³⁹ Прво и друго заседање АВНОЈ-а, стр. 246.
- ⁴⁰ Председништво АСНОС-а Повереништво за просвету Одељење за основну наставу бр. 74 од 30. XII 1944. Умножено на гештетнеру. У документацији писца.
- ⁴¹ Архив Србије: Повереништво просвете Одељење за основну наставу, 1945, фас. 1—32—45.
- ⁴² Историјски архив Светозарево: Свилајничка гимназија, 1945, 109.
- ⁴³ Просветни преглед, 24. IV 1945, бр. 1, стр. 8.
- ⁴⁴ По налогу Министарства просвете израдила комисија коју су сачињавали: Н. Чернишев, Ј. Сухотин, М. Московљевић, Ј. Михаиловић и М. Врањешевевић, Просвета Београд, 1945.
- ⁴⁵ Поред осталих то су дела: Ј. А. Коменски: Материнска школа, 1946; Х. Песталоци: Како Гертруда учи своју децу, 1946; затим: Светозар Марковић: О школи и васпитању, 1946; др Вићентије Ракић: Васпитање игром и уметношћу, 1946, итд.
- ⁴⁶ Раде Вуковић: Десет година „Просветног прегледа“ — Библиографија 1945—1955, Београд, 1955, стр. 3.
- ⁴⁷ Прво и друго заседање АВНОЈ-а, стр. 247.
- ⁴⁸ Просветни преглед, 24. IV 1945, бр. 1, стр. 2.
- ⁴⁹ Исти извор, стр. 7.
- ⁵⁰ Просветни преглед, 16. V 1945, бр. 2, стр. 2.
- ⁵¹ Архив Србије: Повереништво просвете Одељење за основну наставу 1945, фас. 1—32—45.
- ⁵² Исти извор, фас. 1—32—45.
- ⁵³ Просветни преглед, 24. IV 1945, бр. 1, стр. 5.
- ⁵⁴ Просветни преглед, 24. IV 1945, бр. 1, стр. 4.
- ⁵⁵ Просветни преглед, 16. V 1945, бр. 2, стр. 7.

RADE VUKOVIĆ

THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA AND THE
DEVELOPMENT OF EDUCATION IN SRBIJA DURING THE
NATIONAL LIBERATION WAR AND REVOLUTION (1941—1945)

In the introductory part of the presentation, the author deals with the policy of the Communist Party of Yugoslavia in the field of

education and schooling and the efforts to carry it out during the war and revolution. Due to the geographical, economic and strategical position of Srbija, also dealt with are the difficulties in organising education activity and the attempts that were made during the days of the Rača and Užice republics 1941. On the liberated territories of Sandžak, the opening of schools and the organising of courses to teach illiterate people to read and write was begun in 1943, while in June 1944 the Curriculum for People's Schools was published.

With the liberation of Beograd, October 1944, organised work began on all the liberated territories in the field of education: the Commissariat for Education was established with 5 sections and an Education Council, schools were opened, courses to teach illiterate people to read and write were organised, curricula were drawn up, textbooks for elementary schools and for adult courses were published. In the closing months of 1944, and the first weeks of 1945, a large number of elementary schools began work. By early April 1945, there were over 2630 elementary schools in Srbija. During December 1944 and Januar 1945, a large number of grammar schools, vocational and teachers' training schools also began work. Along with the opening of schools special courses for teachers were organised, the »Educational Library« edition was begun, the *Education Review*, an organ of the Ministry of Education, began publication.

The author also deals with the stay and schooling of about 12.000 Yugoslav children in Homeland-Front Bulgaria, with the forming of trade unions of teachers; with the First Conference of Delegates of Secondary Schools of Liberated Srbija held in Beograd in mid April 1945 and with the First Conference of Regional Education Officers held at the Ministry of Education, April 27th to 28th, 1945.